

**WSZYSTKO,
CO TRZEBA WIEDZIEĆ!**

- wpływ religii na gospodarkę
- gospodarka w świetle zasad religijnych
- religia i jej stosunek do pracy

Janusz Skodlarski

RELIGIA A GOSPODARKA

JUDAIZM - CHRZEŚCIJAŃSTWO - ISLAM

Redakcja naukowa **Maciej Potz**

**> KRÓTKIE
WPROWADZENIE**

RELIGIA A GOSPODARKA

JUDAIZM - CHRZEŚCIJAŃSTWO - ISLAM

> KRÓTKIE
WPROWADZENIE

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Janusz Skodlarski

**RELIGIA
A GOSPODARKA**
JUDAIZM – CHRZEŚCIJAŃSTWO – ISLAM

Redakcja naukowa Maciej Potz

> KRÓTKIE
WPROWADZENIE

Łódź 2020

Janusz Skodlarski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Historii Myśli Ekonomicznej i Historii Gospodarczej
ul. Rewolucji 1905 r. nr 41, 90-214 Łódź

Rada Naukowa serii *Krótkie Wprowadzenie*
Jerzy Gajdka, Ewa Gajewska, Krystyna Kujawińska Courtney
Aneta Pawłowska, Piotr Stalmaszczyk

Redaktorzy inicjujący serii *Krótkie Wprowadzenie*
Urszula Dzieciatkowska, Agnieszka Kałowska

Redaktor inicjujący publikacji
Monika Borowczyk

Recenzja
Piotr Franaszek

Redaktor Wydawnictwa UŁ
Bogusław Pielat

Skład i łamanie
Munda – Maciej Torz

Projekt typograficzny serii
Tomasz Przybył

Projekt okładki
krzysztof de mianiuk

© Copyright by Janusz Skodlarski, Łódź 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.8918.18.0.M
Ark. wyd. 5,2; ark. druk. 10,125

ISBN 978-83-8142-864-4
e-ISBN 978-83-8142-865-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Judaizm	11
1. Uwagi wstępne	11
2. Wpływ systemu religijnego na gospodarkę	12
3. Działalność ekonomiczna Żydów	20
4. Żydzi jako współtwórcy gospodarki kapitalistycznej	28
Rozdział II. Chrześcijaństwo przed reformacją	33
1. Uwagi wstępne	33
2. Ewangeliczne nauczanie o gospodarowaniu	34
3. Prawosławie: symbioza państwa i Kościoła	39
4. Katolicyzm: między bogactwem a dobroczynnością	42
Rozdział III. Protestantyzm	53
1. Uwagi wstępne	53
2. Luteranizm	54
3. Kalwinizm	59
4. Kościół anglikański i purytanizm	64
Rozdział IV. Islam	71
1. Uwagi wstępne	71
2. System społeczno-gospodarczy w świetle prawa koranicznego	73
3. Gospodarka islamska	79
Podsumowanie	87
Załączniki (1-9)	93
Bibliografia	145
Spis ilustracji	153
Indeks	155

Wstęp

Temat roli religii w rozwoju gospodarczym zagościł na trwałe w literaturze naukowej od czasu opublikowania przez Maxa Webera w 1905 r. pracy *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, a następnie w 1913 r. *Szkiców z socjologii religii*¹. Znaczący wkład do tej problematyki wnieśli także prace Wernera Sombarta² oraz innych wybitnych ekonomistów (zob. Aneks). Do dziś uznaje się potrzebę prowadzenia pogłębionych badań o roli religii i Kościołów w życiu gospodarczym.

Głównym celem tej książki jest wykazanie wpływu religii na gospodarkę, w mniejszym zaś stopniu – gospodarki na religię. Zasadniczą płaszczyzną analizy są kwestie doktrynalno-ideologiczne, tj. funkcjonowanie gospodarki w świetle dogmatów i zasad religijnych. Ponadto zwracam uwagę na rolę poszczególnych wyznań w praktyce gospodarczej. Nie można zapomnieć, że Kościoły były i są podmiotami życia gospodarczego, posiadającymi majątek i dysponującymi kapitałem ludzkim. Wchodzą one w liczne interakcje z otoczeniem ekonomicznym. Sama zaś religia, poprzez swą doktrynę oraz działania i przekonania wyznawców, propaguje określony styl życia, konsumpcji, oszczędności, model rodziny, kształtuje moralność, kreuje stosunek do bogactwa, biedy oraz postępu naukowo-technicznego czy kultury.

1 M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994; idem, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984.

2 W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, t. 2, cz. 1, München 1928; idem, *Żydzi i życie gospodarcze*, Warszawa 2010.

W pierwszym z czterech rozdziałów omawiam stosunek judaizmu do działalności gospodarczej. Uwzględnia on wpływ systemu religijnego na gospodarkę, szczególne predyspozycje Żydów do ekonomii (*homo oeconomicus*), odzwierciedlenie zasad i zaleceń religijnych w praktycznej działalności oraz rolę wyznawców judaizmu jako współtwórców gospodarki rynkowej.

W następnym rozdziale (*Chrześcijaństwo przed reformacją*) analizuję zasady ewangelicznej nauki ekonomii na podstawie kazań i przypowieści wygłaszanych przez Jezusa Chrystusa. Sporo miejsca poświęcam kwestii pracy, bogactwa i biedy. Drugi fragment tego rozdziału dotyczy religii prawosławnej. Zwracam w nim uwagę na doktrynę prawosławia, liturgię, zwyczaje oraz na różnice dzielące katolicyzm i prawosławie w podejściu do spraw gospodarczych. Na zakończenie przedstawiam działalność filantropijną prowadzoną przez Kościół katolicki i działające w jego obrębie zakony, a następnie ich stopniowe obrastanie w dobra materialne i powiązaną z tym demoralizację.

Ten stan rzeczy doprowadził do reformacji w Kościele katolickim, o czym jest mowa w kolejnym rozdziale, ukazującym wielką rolę, jaką odegrali w tym ruchu wybitni reformatorzy: Marcin Luter, Ulrich Zwingli i Jan Kalwin. Zbudowali oni zręby protestantyzmu w jego rozmaitych odmianach. Jedną z nich był anglikanizm: omówione zostały kolejne etapy reformacji w Anglii za panowania Henryka VIII (1509–1547), Elżbiety I (1558–1603), dynastii Stuartów (1663–1714) i hanowerskiej (1714–1901). W końcowej części rozdziału zwracam uwagę na skutki gospodarczo-społeczne działalności radykalnego odłamu kalwinizmu – purytanizmu. Nowe doktryny protestanckie wpłynęły na przyspieszenie przemian gospodarczo-społecznych.

Rozdział czwarty poświęcony jest religijnym podstawom gospodarki islamskiej. Rozpaczynam go od uwag dotyczących świętej księgi islamu – *Koranu*, by następnie omówić prawodawstwo w odniesieniu do systemu społeczno-gospodarczego i funkcjonowanie gospodarki islamskiej.

Książka oparta jest przede wszystkim na świętych tekstach omawianych religii, tj. *Starym Testamencie*, *Nowym Testamen-*

cie i *Koranie* oraz na innych źródłach, dostępnych w Internecie. Cennych informacji dostarczyły także monografie, artykuły i opracowania zbiorowe, a zwłaszcza pięciotomowa *Historia Kościoła*³ i *Zarys dziejów religii*⁴. Mam nadzieję, że ta skrótowa z konieczności prezentacja związków pomiędzy głównymi religiami monoteistycznymi a gospodarką rzuci nieco światła na ów ważny i pasjonujący temat.

3 J. Daniélou, H.I. Marrou, M.D. Knowles, D. Obolensky, H. Tüchle, L.J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, R. Aubert i in., *Historia Kościoła od początków do czasów współczesnych*, t. 1–5, Warszawa 1984–1988.

4 *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1986.

Rozdział I

Judaizm

1. Uwagi wstępne

Nie ulega wątpliwości, że Żydzi wnieśli istotny wkład w rozwój gospodarki światowej, przyczynili się zwłaszcza do powstania systemu kapitalistycznego. Mieli także znaczący udział w rozwoju polskiej gospodarki. Ich wpływ na proces kształtowania się gospodarki rynkowej jest jednak trudny do dokładnego określenia i wykazania w praktyce. Oceny dotyczące roli diaspory żydowskiej w gospodarce światowej są w literaturze przedmiotu dość rozbieżne, formułowane często pod wpływem ideologii filosemickiej lub antysemitycznej. Ponadto przeszkody w badaniach dotyczących tej problematyki wiążą się z brakami danych statystycznych. Sporządzanie wszelkich szacunków jest dodatkowo bardzo utrudnione z powodu asymilowania się elity żydowskiej. Żydzi ukrywali bowiem dość często swoją narodowość, aby obejść prawo lub uniknąć prześladowań.

Werner Sombart w głośnej pracy *Żydzi i życie gospodarcze* stwierdza, że wspomniany wkład jest „większy niż przedstawia to historia”. W innym miejscu pisze, że nie byłoby współczesnego kapitalizmu bez obecności Żydów na półkuli północnej¹.

1 Werner Sombart zdawał sobie sprawę, że jego książka jest jednostronna, ponieważ nie uwzględnia, poza wkładem Żydów, innych czynników, które przyczyniły się do budowy współczesnego kapitalizmu. Przyznaje to w przedmowie, natomiast w tekście pracy podtrzymuje swój pogląd (W. Sombart, *Żydzi i życie gospodarcze*, Warszawa 2010).

Z oceną tą nie zgadza się m.in. Henryk Szlajfer². Uważa on bowiem, że dowodząc tej tezy należy uwzględnić szereg różnych czynników i udział wielu innych państw i narodów.

Przyjrzyjmy się teraz bliżej przesłankom, które kształtowały kapitalistyczne zdolności tego narodu oraz roli, jaką odegrał on w tworzeniu gospodarki rynkowej.

2. Wpływ systemu religijnego na gospodarkę

Czynnik religijny miał, w moim przekonaniu, zasadniczy wpływ na działalność gospodarczą ludności żydowskiej. Przemawiają za tym następujące argumenty. Zasady religii i prawa społeczne, według *Biblii*, przekazał Bóg bezpośrednio Mojżeszowi. Zostały one spisane (między VII a IV w. p.n.e.) w księdze nazwanej *Torą*. Po uzupełnieniach *Tóry* (trwały one do 500 r. n.e.) powstało dzieło dla wszystkich Żydów – *Talmud* (od hebr. ‘uczyć się, studiować’)³. Izrael uzyskał od Jahwe status narodu wybranego i miał wypełnić misję nakreśloną przez Stwórcę⁴.

2 Uzasadził to w interesującym, krytycznym opracowaniu, poprzedzającym pracę Sombarta. H. Szlajfer ma rację, twierdząc, że diaspora żydowska współdziałała tylko w tworzeniu systemu kapitalistycznego (H. Szlajfer, *Żydzi Wernera Sombarta*, [w:] W. Sombart, *Żydzi...*, s. XXXI).

3 *Tora* (od hebr. ‘nauka, pouczenie, prawo’) w węższym znaczeniu oznacza pięć pierwszych ksiąg *Starego Testamentu*, w szerszym zaś odnosi się do całego *Starego Testamentu* i składa się z Prawa pisemnego i Prawa ustnego, które Bóg miał objawić Mojżeszowi jednocześnie. Uzupełnieniem *Tóry* stała się *Miszna*, którą zredagowano około 200 r. n.e. Po dyskusjach uczonych rabinów palestyńskich powstał *Talmud Palestyński*, a w babilońskich akademiach opracowano *Talmud Babiloński* (L. Trepp, *Żydzi, naród, historia, religia*, Warszawa 2009, s. 18–51).

4 W *Księdze Rodzaju* opisano jak doszło do zawarcia przymierza Boga z Izraelem. Najpierw Bóg powołuje Abrahama: „Uczynię bowiem z ciebie wielki naród, będę ci błogosławił i twoje imię rozśląwie”. Na następnym spotkaniu Bóg przemówił: „Nie będziesz więc odtąd nazywał się Abram, lecz imię twoje będzie Abraham, bo uczynię ciebie ojcem mnóstwa narodów i pochodzić będą od ciebie królowie... Przymierze moje, które zawieram pomiędzy Mną a tobą oraz twoim potomstwem, będzie trwało z pokolenia na pokolenie, jako przymierze wieczne...” Po wyjściu Izraelitów z Egiptu Jahwe, przemawiając do Mojżesza, wywyższył naród żydowski ponad wszystkie narody (*Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Księga Rodzaju*, Poznań–Warszawa 1989, s. 33, 36 i 84).

Izrael otrzymał szczególne uprawnienia, m.in. do ekspansji, zasiedlenia ziem i prowadzenia okrutnych wojen. W *Księdze Powtórzonego Prawa* czytamy:

Gdy Pan, Bóg twój, wprowadzi cię do ziemi, do której idziesz, aby ją posiąść, usuniesz liczne narody przed tobą [...] siedem narodów liczniejszych i potężniejszych od ciebie. Pan Bóg twój, odda je tobie, a ty je wytępisz, obłożysz je klątwą, nie zawrzesz z nimi przymierza i nie okażesz im litości⁵ (zob. Załącznik 1).

Jahwe polecił też Jozuemu, następcy Mojżesza, zdobywanie dalszych terytoriów Ziemi Obiecanej. Długoletnie wojny z inicjatywy i przy wsparciu Boga, według *Starego Testamentu*, prowadził Gedeon, wódz Izraelitów⁶.

Żydzi przywiązywali dużą wagę do prawa, tym bardziej że główne zasady zostały im objawione przez Jahwe – Boga. Oto co oznajmił Mojżesz swemu ludowi:

Patrzcie, nauczałem was praw i nakazów, jak mi rozkazał czynić Pan, Bóg mój, abyście je wypełniali w ziemi, do której idziecie, by objąć ją w posiadanie. Strzeżcie ich i wypełniajcie je, bo one są waszą mądrością i umiejętnością w oczach narodów, które usłyszawszy o tych prawach powiedzą: „Z pewnością ten wielki naród, to lud mądry i rozumny”. Bo któryż naród wielki ma bogów tak bliskich, jak Pan, Bóg nasz, ilekroć Go wzywamy? Któryż naród wielki ma prawa i nakazy tak sprawiedliwe, jak całe to prawo, które ja wam dziś daję?⁷

Dziesięć Przykazań, napisanych na dwóch kamiennych tablicach, Mojżesz otrzymał wprost od Boga, a za jego pośrednictwem zostały one przekazane ludowi Izraela⁸. Wszystkie prawa,

5 *Ibidem*, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 180. Mężczyźni, którzy się poddadzą zostaną przymusowymi robotnikami, a inni będą pozbawieni życia („wytniesz ostrzem miecza”), *ibidem*, s. 190.

6 *Ibidem*, s. 235–238.

7 *Ibidem*, s. 177.

8 *Ibidem*, s. 202.

nakazy i zalecenia otrzymane od Boga były mocno zobowiązujące. Mojżesz ogłosił synom Izraela, aby nakazali swoim dzieciom „strzec wszystkich słów Prawa”, ponieważ są one źródłem ich życia⁹. Wśród tych praw i nakazów ważne miejsce zajmowały zalecenia dotyczące działalności gospodarczej.

Jahwe zakazywał Żydom „pójścia w ślady” mieszkańców tych ziem, które zdobędą. Zapewniał, że jeśli będą wypełniać Jego przykazania, to nie będzie bezpłodności i chorób, klęsk żywiołowych, a ich pola i ogrody dadzą obfite plony. Judaizm aprobował przy tym podwójną etykę – jedną wewnątrz własnej społeczności, drugą w stosunkach zewnętrznych. Czyny dopuszczalne wobec „obcego” zakazane były wobec „brata”¹⁰.

System religii żydowskiej rozwinęli uczeni rabini-talmudyści. Wyszkoleni literacko i rytualnie stali oni na czele narodu żydowskiego, co stanowiło osobliwość judaizmu. Najwybitniejsi z nich byli zarazem najrzęczniejszymi finansistami, kupcami, jubilerami, adwokatami i lekarzami¹¹. Rabini bardzo często wypowiadali się w sprawach ekonomicznych i zachęcali do skrzętnego życia zarobkowego, do szybkiego obracania pieniędzmi i towarami. Nabożeństwa żydowskie w niektórych momentach przeradzały się formalnie w licytacje¹².

Budowa systemu religijnego i związanego z nim gospodarczo-społecznego nie była łatwym przedsięwzięciem. Za czynnik nieodzowny uznano mądrość i wykształcenie. W *Księdze Mądrości* w części „Nauka mądrości” na pierwszym miejscu znajduje się fragment zatytułowany: „Mądrość konieczna dla władców”. Przestrzega się w nim, że ci władcy, którzy nie idą za wolą Boga i nie respektują prawa będą surowo ukarani. „Władca wszechrzeczy” nie będzie zważał na wielkość, możliwym groził sąd surowszy. W tej samej księdze mówi się o mądrości dziewięciokrotnie. W części „Mądrość – skarb najcenniejszy” napisano m.in.:

9 *Ibidem*, s. 180.

10 M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984, s. 278.

11 *Ibidem*, s. 114.

12 *Pismo Święte...*, s. 207–208.